

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922

του Αντιναυάρχου Π.Ν. ε.α.
Ξενοφώντος Μαυρογιάννη *

Σεπτέμβριος του 1922. Θλιβερή επέτειος. Η ήττα του Ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία αποτέλεσε την κρισιμότερη τομή στη νεότερη Ελληνική ιστορία από δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους. Τερματίστηκε μία περίοδος επεκτάσεων της Ελλάδος προς Ανατολάς και έκλεισε οριστικά η Εθνική ολοκλήρωση με εξαίρεση την προσάρτηση των Δωδεκανήσων το 1947.

Η Επανάσταση του 1922

Μετά την εκκένωση της Μ. Ασίας από τον Ελληνικό στρατό, οι Τούρκοι ήταν πλέον ελεύθεροι να περάσουν στην Ευρώπη καταλαμβάνοντας την Κωνσταντινούπολη και τα Στενά που κατείχαν οι Σύμμαχοι. Σοβαρός κίνδυνος απειλούσε την Ελλάδα καθόσον ο ισχυρός κεμαλικός στρατός μπορούσε να προσβάλει στη Θράκη τα Ελληνικά στρατεύματα που ήταν αποδιοργανωμένα και με χαμηλό ηθικό.

Την 6^η Σεπτεμβρίου του 1922¹ ο υπουργός των Στρατιωτικών, με διαταγές που εξέδωσε, ρύθμιζε, πρώτον την ανασυγκρότηση της Στρατιάς της Θράκης, αφού κατήργησε τη Στρατιά Μικράς Ασίας και δεύτερον την προσωρινή ανασυγκρότηση των στρατευμάτων που είχαν συγκεντρωθεί στα νησιά του Αρχιπελάγους. Καμιά, όμως, διαταγή δεν εκτελέστηκε λόγω της Επανάστασης που εξερράγη τις πρώτες πρωινές ώρες της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 υπό την ηγεσία των συνταγματάρχων, Νικολάου Πλαστήρα και Στυλιανού Γονατά.

Οι επαναστάτες, ευθύς εξ αρχής, στράφηκαν στην κατάκτηση του Στόλου. Άρχισε η μύηση των κυβερνητών και αξιωματικών των πλοίων που βρίσκονταν στη Χίο (θωρηκτά *Κιλκίς* και *Λήμνος*, αντιτορπιλικά και άλλα εξοπλισμένα πλοία) περισσότερα των οποίων προσχώρησαν. Παράλληλα προχώρησαν και στην οργάνωση της Επανάστασης στο στρατό.

Την 7^η Σεπτεμβρίου είχαν προσχωρήσει στο κίνημα οι περισσότεροι αξιωματικοί των μονάδων που βρίσκονταν στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Την 9^η συγκροτήθηκε τριμελής Επαναστατική Επιτροπή αποτελούμενη από τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Δημήτριο Φωκά, η οποία ζητούσε: παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου υπέρ του διαδόχου, άμεση διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, σχηματισμό κυβέρνησης που να εμπνέει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της Συνεννόησης, προσφυγή γρήγορα στις κάλπες για να αποφανθεί ο λαός για το πολίτευμα και άμεση ενίσχυση του στρατού που βρισκόταν στη Θράκη για να διασωθεί η περιοχή από την κεμαλική αντεπίθεση.

Η Επανάσταση επικράτησε αμέσως και σχεδόν αναίμακτα. Τη 12^η Σεπτεμβρίου οι επαναστάτες με ατμόπλοια που τα συνόδευαν πολεμικά έπλευσαν προς Πειραιά, ενώ το πρωί της 13^{ης} αεροπλάνο έριχνε προκηρύξεις στην Αθήνα με τις απαιτήσεις των επαναστατών. Το ίδιο βράδυ τα πλοία κατέπλευσαν στο Λαύριο και η Επιτροπή απέστειλε τηλεσίγραφο στην κυβέρνηση

για αποδοχή των όρων της προκήρυξης με προθεσμία να απαντήσει μέχρι τις 10 το βράδυ.

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, για να αποφύγει αδελφοκτόνο σύρραξη, υπέβαλε την παραίτησή του (12 Σεπτεμβρίου) υπέρ του διαδόχου Γεωργίου Β' και απηύθυνε διάγγελμα προς τον λαό. Αμέσως ορκίστηκε βασιλιάς ο Γεώργιος Β', ο δε Κωνσταντίνος με τη βασίλισσα Σοφία και τον πρίγκιπα Νικόλαο αναχώρησαν από τον Ωρωπό τα μεσάνυχτα της 16^{ης} Σεπτεμβρίου για το Παλέριο της Σικελίας, όπου και πέθανε πρόωρα σε ηλικία 55 ετών λίγους μήνες αργότερα (29 Δεκεμβρίου 1922) από καρδιακό επεισόδιο.

Μετά την παραίτηση του βασιλιά και της κυβέρνησης τα πλοία των επαναστατών κατέπλευσαν στο Φάληρο (13 Σεπτεμβρίου). Η Επαναστατική Επιτροπή απέστειλε αυθημερόν τηλεγράφημα στον Ελ. Βενιζέλο εκφράζοντας την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπό του και τον όριζε αντιπρόσωπό της στο εξωτερικό για τη διαχείριση του Εθνικού ζητήματος.

Παρά τις διαβεβαιώσεις του αρχηγού της Επανάστασης, συνταγματάρχη Γονατά, για τις αγαθές προθέσεις της, στις 15 Σεπτεμβρίου συνελήφθησαν οι: Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαδάκης, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης, Γεώργιος Μπαλτατζής, ο πρώην Αρχιστράτηγος Γεώργιος Χατζηανέστης, και οι υποναύαρχος Μιχαήλ Γούδας και υποστράτηγος Ξενοφών Στρατηγός, οι οποίοι φυλακίστηκαν.

Παράλληλα σχηματίστηκε πολιτική κυβέρνηση με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Λόγω όμως απουσίας του στο εξωτερικό, χρέη πρωθυπουργού εκτελούσε προσωρινά ο υπουργός Εξωτερικών Σωτήριος Κροκιδάς. Μετά την επιστροφή του Ζαΐμη ξέσπασε σύγκρουση με την ηγεσία της Επανάστασης, με αφορμή τη δίκη των Εξ (Γούναρης, Πρωτοπαδάκης, Στράτος, Θεοτόκης, Χατζηανέστης, Μπαλτατζής) με το ενδεχόμενο επιβολής θανατικής καταδίκης. Αυτό ανάγκασε τον Ζαΐμη σε παραίτηση και αντικατάστασή του από τον Γονατά τη 14^η Νοεμβρίου 1922.

Οι αρχηγοί της Επανάστασης κλήθηκαν στη Βρετανική πρεσβεία όπου οι πρέσβεις Βρετανίας και Γαλλίας τούς τόνισαν, ότι παραπομπή των συλληφθέντων ενώπιον Επαναστατικού Στρατοδικείου θα είχε δυσμενή απήχηση στις χώρες τους και σε άλλα Ευρωπαϊκά κράτη. Η απάντηση των αρχηγών ήταν ότι η τιμωρία των ενόχων θα γινόταν, εν καιρώ, από τα αρμόδια δικαστήρια.

Ανακριτική Επιτροπή υπό τον υποστράτηγο Θ. Πάγκαλο παρέπεμψε τους κατηγορούμενους στις 24 Οκτωβρίου 1922 ενώπιον εκτάκτου Στρατοδικείου και η δίκη άρχισε στις 31 Οκτωβρίου με πρόεδρο τον υποστράτηγο Αλέξ. Οθωναίο. Οι κατηγορούμενοι μετά διαδικασία 14 ημερών καταδικάστηκαν παμψηφεί εις θάνατον (απόφαση 14 Νοεμβρίου 1922). Οι Εξ (Γούναρης, Πρωτοπαδάκης, Στράτος, Μπαλτατζής, Θεοτόκης, Χατζηανέστης) τυφεκίστηκαν στις 11.30 της ίδιας ημέρας, 5 ώρες μετά την απόφαση του Στρατοδικείου. Οι δε υποναύαρχος Γούδας και υποστράτηγος Ξεν. Στρατηγός καταδικάστηκαν σε ισόβια. Το γεγονός της εκτέλεσης προκάλεσε βαθειά συγκίνηση και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

1. Οι ημερομηνίες στο κείμενο είναι με το παλαιό ημερολόγιο.

Ουδέποτε από την ανεξαρτησία τους οι Έλληνες είχαν να παρουσιάσουν τέτοιο προηγούμενο.

Αρχές Δεκεμβρίου ο πρίγκιπας Ανδρέας, αδελφός του Κωνσταντίνου και διοικητής του Β' Σώματος Στρατού στη Μικρά Ασία, καταδικάστηκε σε ισόβια εκτόπιση από την Ελλάδα. Η θανατική καταδίκη αποσοβήθηκε ύστερα από έντονη παρέμβαση της Βρετανικής κυβέρνησης και τη δυσφορία που η εκτέλεση των Εξ προκάλεσε στις Ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.

Η Συνθήκη Ανακωχής των Μουδανιών

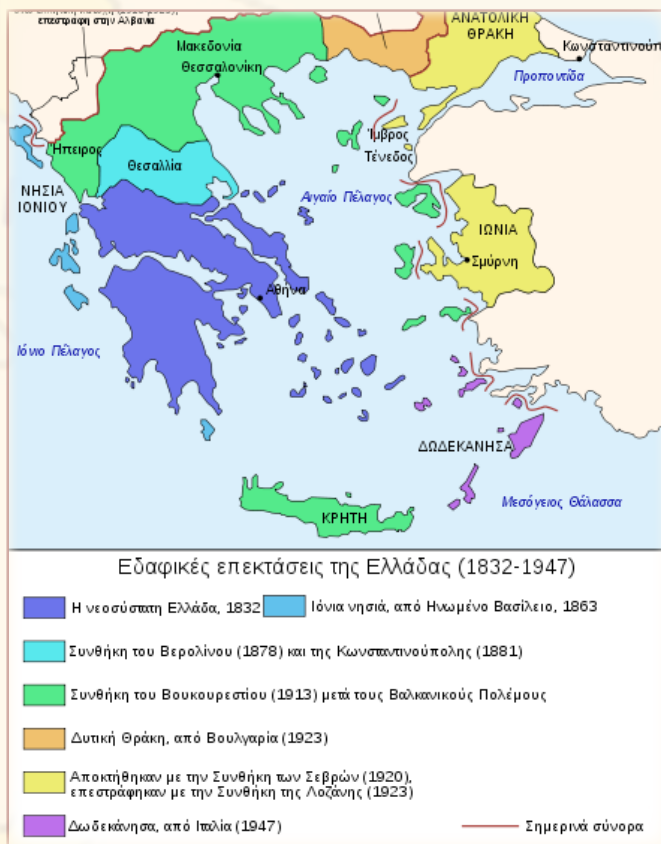
Στις 10 Σεπτεμβρίου 1922, μία μέρα πριν την κήρυξη της Επανάστασης, οι Σύμμαχοι (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία), με διακοίνωση στην κυβέρνηση της Άγκυρας την οποίαν ανακοίνωσαν στην Αθήνα πρότειναν τη μεσολάβησή τους για τερματισμό της εμπόλεμης κατάστασης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Συγχρόνως ζητούσαν τη σύγκληση προκαταρκτικής Διάσκεψης στα Μουδανιά της Μικράς Ασίας για να καθοριστούν οι στρατιωτικές λεπτομέρειες της Συμφωνίας.

Ο Μουσταφά Κεμάλ αποδέχθηκε την πρόταση και όρισε ως αντιπρόσωπο τον διοικητή του Τουρκικού μετώπου, τον στρατηγό Ισμέτ. Εν τω μεταξύ η Αθήνα, η οποία είχε σχεδόν αγνοηθεί μέχρι την τελευταία στιγμή και το πληροφορήθηκε από τον πρέσβη της Αγγλίας, όρισε αντιπρόσωπο τον στρατηγό Αλέξανδρο Μαζαράκη. Η Ελλάδα δεν δεχόταν την εγκατάλειψη της Ανατ. Θράκης, θα μπορούσε μόνο να δεχθεί τροποποιήσεις στην ήδη κατεχόμενη γραμμή. Παράλληλα η Επανάσταση ζήτησε τη συνδρομή του Βενιζέλου, διπλωματικού αντιπροσώπου της στο εξωτερικό.

Μετά από συζητήσεις επί συζητήσεων και προτάσεις επί προτάσεων, μεταξύ των Συμμάχων και της Ελληνικής και Τουρκικής πλευράς, στις 22 Σεπτεμβρίου, στη συνεδρίαση επί του Αγγλικού θωρηκτού «Iron Duce», δόθηκε στην Ελληνική αντιπροσωπεία για μελέτη σχέδιο σύμβασης για εκκένωση της Ανατ. Θράκης. Οι κύριες διατάξεις του σχεδίου, ήταν: πρώτον οι εχθροπραξίες θα έπαυαν από την ισχύ της Σύμβασης, δεύτερον ως γραμμή πίσω από την οποία θα αποσυρόταν ο Ελληνικός στρατός από την Ανατ. Θράκη οριζόταν ο Έβρος μέχρι τα Βουλγαρικά σύνορα περιλαμβανομένης της Ανδριανούπολης και του Κάραγατς, και τρίτον η εκκένωση έπρεπε να περατωθεί εντός 15 ημερών. Τη διοίκηση θα αναλάμβαναν οι Σύμμαχοι οι οποίοι αυθημερόν θα την παρέδιναν στις Τουρκικές Αρχές. Η Ελλάδα το απέρριψε μη αποδεχόμενη τη βάση του.

Στις 27 Σεπτεμβρίου το σχέδιο δόθηκε από τους Συμμάχους στην Τουρκική αντιπροσωπεία χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι αντιρρήσεις της Ελληνικής πλευράς. Η Τουρκία συμφώνησε και μετά από πιέσεις και η Ελλάδα, εξ ανάγκης, πιεζόμενη από τους Συμμάχους. Ο υπουργός των Στρατιωτικών στις 30 Σεπτεμβρίου 1922 ανακοίνωσε την Ανακωχή στον αντιστράτηγο Νίδερ, Διοικητή της Στρατιάς του Έβρου της οποίας η δύναμη ανερχόταν σε 4.446 αξιωματικούς και 111.775 οπλίτες.

Σύμφωνα με τη Σύμβαση των Μουδανιών ο κεμαλικός στρατός δεν είχε το δικαίωμα να παραβιάσει την ουδέτερη ζώνη, να περάσει τα Στενά και να διαπεραιωθεί στη Θράκη μέχρι την υπογραφή της Ειρήνης. Η κατάληψη της Ανατ. Θράκης θα γινόταν από τα συμμαχικά στρατεύματα, στη συνέχεια θα εγκαθίσταντο οι πολιτικές και Τουρκικές Αρχές, και 8.000 Τούρκοι χωροφύλακες για την τήρηση της τάξης.

Η εκκένωση της Ανατ. Θράκης έγινε με απόλυτη τάξη και πειθαρχία τον Οκτώβριο του 1922 για να ακολουθήσει μέχρι τις 11 Νοεμβρίου 1922 η εκκένωση της Καλλιπόλης. Έλληνες κάτοικοι της Θράκης από αμνημονεύτων χρόνων αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γη των πατέρων τους με την οποία τούς συνέδεαν άρρηκτοι ιστορικοί και εθνολογικοί δεσμοί.

Η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης

Την 8^η Νοεμβρίου 1922 άρχισαν οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάνη παρισταμένων των εκπροσώπων της Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ρωσίας, Ελλάδας, Τουρκίας, Ρουμανίας, Σερβίας, Βουλγαρίας, Βελγίου, Πορτογαλίας, Ιαπωνίας και ΗΠΑ.

Επικεφαλής της Ελληνικής αντιπροσωπείας ορίστηκε ο αυτοεξόριστος στο Παρίσι Βενιζέλος. Μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις εννέα μηνών, στις τριεσίμισι το πρωί της 24^{ης} Ιουλίου 1923 στη μεγάλη αίθουσα του Πανεπιστημίου της Λωζάνης έγινε η επίσημη τελετή της υπογραφής της φερώνυμης Συνθήκης Ειρήνης. Υπογράφηκαν συνολικά 18 πράξεις συμβάσεων, δηλώσεων και πρωτοκόλλων.

Η Ανατ. Θράκη ήταν ήδη χαμένη πριν καν αρχίσουν οι εργασίες της Συνδιάσκεψης. Και δεν ήταν χαμένη από στρατιωτικής απόψεως καθόσον δεν υπήρξε θέατρο επιχειρήσεων, η δε Στρατιά του Έβρου που αριθμούσε 116.221 αξιωματικούς και οπλίτες, μία πολύ ισχυρή δύναμη, ήταν αυτή η οποία με την απειλή ανακατάληψης της Ανατ. Θράκης, και ίσως και της Κωνσταντινούπολης οδήγησε σε συμβιβασμό την Τουρκική πλευρά.

Για να καταφέρει ο Κεμάλ να την κατακτήσει έπρεπε προηγουμένως να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη και τα Στενά, κάτι που προσέκρουε στην αντίδραση των Συμμάχων.

Την Ανατ. Θράκη είχαν προσφέρει οι Σύμμαχοι στους Τούρκους σε αντιστάθμισμα της προσέλευσης των τελευταίων στη Συνδιάσκεψη και του σεβασμού τους στο καθεστώς ουδετερότητας των Στενών.

Η Ελλάδα, έχοντας άμεσα ανάγκη τη Βρετανική υποστήριξη, θυσίασε στο βωμό του σεβασμού της ουδετερότητας των Στενών μία υπόθεση κάθε άλλο παρά χαμένη προσθέτοντας άλλους 250.000, περίπου, στο κύμα των προσφύγων οι οποίοι είχαν ήδη αρχίσει να έρχονται στην Ελλάδα.

Ο πρωθυπουργός Στυλ. Γονατάς και ο αρχηγός της Επανάστασης Νικ. Πλαστήρας διαβίβασαν στον Ελ. Βενιζέλο την εθνική ευγνωμοσύνη για τα αποτελέσματα. Πληροφορίες, όμως, έφεραν τον Αρχηγό του Στρατού, τον στρατηγό Πάγκαλο με μία μικρή ομάδα φιλόδοξων αξιωματικών, να θέλει να αναλάβει την αρχηγία της Επανάστασης. Η κίνησή του μη βρίσκοντας γενικότερη ανταπόκριση στο στρατό τον ανάγκασε να υποβάλει την παραίτησή του μετά από πιέσεις της Επανάστασης. Αντικαταστάτης του ορίστηκε ο αντιστράτηγος Π. Πιεράκος Μαυρομιχάλης, μέχρι τότε υπουργός των Στρατιωτικών.

Με τη Συνθήκη της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) η Ελλάδα παραχωρούσε στην Τουρκία την Ανατ. Θράκη με οριογραμμή τον ποταμό Έβρο, και τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο, διατηρουμένης τοπικής διοικήσεως και φυσικά τη Ζώνη της Σμύρνης (βλέπε χάρτη) χωρίς να υποχρεωθεί να καταβάλει πολεμική αποζημίωση. Επισημοποιείτο η επικυριαρχία της Ελλάδας στα νησιά Λήμνο, Σαμοθράκη, Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία, απαγορευμένης της δημιουργίας ναυτικών βάσεων στα 4 τελευταία. Τα Δωδεκάνησα με τη Ρόδο και το Καστελλόριζο παραχωρούνταν στην Ιταλία. Αναγνωριζόταν η προσάρτηση της Κύπρου στη Μεγάλη Βρετανία. Καθιερωνόταν η ελεύθερη ναυσιπλοΐα από τα Στενά των Δαρδανελλίων σε όλες τις περιπτώσεις με ειδική σύμβαση. Καταργούνταν οι διομολογήσεις², επεβάλλετο η προστασία των μειονοτήτων, καθώς και οι πολιτικές και θρησκευτικές ελευθερίες.

Εξάλλου με χωριστή Ελληνο-τουρκική Σύμβαση, που είχε υπογραφεί στις 30 Ιανουαρίου 1923, προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, θλιβερότατη ιστορία της Ελληνικής ιστορίας, από την οποίαν εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου, της Τενέδου και οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης. Από τη στιγμή εκείνη ο Ελληνισμός της Ιωνίας, της Θράκης και του Πόντου τερμάτιζε τη μακραίωνη ζωή του, γεμάτη ενδοξότατες σελίδες και ακένωτη δεξαμενή ζωτικότητας του Έθνους.

Την ίδια εποχή με απόφαση της πρεσβευτικής διάσκεψης των Μεγάλων Δυνάμεων τροποποιούνταν τα Ελληνο-αλβανικά σύνορα προς όφελος της Αλβανίας, με την Ελλάδα να χάνει 14 χωριά στη περιοχή των Πρεσπών (βλέπε χάρτη).

Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης έκλεισε η αυλαία του Ελληνικού δράματος. Η Ελλάδα αποσύρθηκε να επωλώσει τις πληγές της από το μακροχρόνιο πόλεμο, να αντιμετωπίσει το τεράστιο προσφυγικό πρόβλημα και να προχωρήσει στην ειρηνική οργάνωση του Κράτους. Οι απώλειες σε στρατιωτικό

προσωπικό κατά τη Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922) ανέρχονταν σε 3.104 αξιωματικούς, 88.111 οπλίτες, σύνολο 91.215³.

Από καθαρά στρατιωτικής πλευράς στη Μικρά Ασία ο Ελληνικός Στρατός δεν ηττήθηκε από τις κεμαλικές δυνάμεις. Ηττήθηκε από τις δικές του νίκες που προχωρώντας στο βάθος της Τουρκίας αντιμετώπισε δυσεπίλυτα προβλήματα ανεφοδιασμού και μεταφορών. Αυτό το ομολογούν και οι ίδιοι οι Τούρκοι.

Στα κύρια αίτια της ήττας συγκαταλέγεται και το ηθικό του στρατεύματος, άριστο αρχικά μέχρι τις επιχειρήσεις της Άγκυρας (1921) για να υποστεί μείωση συνεχώς επιτεινόμενη στη συνέχεια. Κυρίως για την πτώση του ηθικού ευθύνεται ο εθνικός διχασμός που από το 1915 είχε βαθύτατα διαιρέσει τους Έλληνες σε δύο αντιτιθέμενες και αλληλομισούμενες παρατάξεις, τα πάθη των οποίων διοχετεύονταν στους στρατιώτες που πολεμούσαν. Αυτό, δυστυχώς, είναι το αμείλικτο μάθημα της Ιστορίας το οποίο πρέπει να μας προβληματίσει και να μας φρονημάτσει ως λαό.

Η σπουδαιότερη, όμως, αιτία της τραγωδίας βρίσκεται στη δυσμενή στάση των Συμμάχων προς την Ελλάδα, απόρροια των μεταξύ τους διαφορών. Υπήρχε η χλιαρή υποστήριξη της Βρετανίας στη χώρα μας, χωρίς ουσιαστική βοήθεια, ενώ η Γαλλία και η Ιταλία για δικά τους συμφέροντα τηρούσαν εχθρική στάση απέναντί μας, ενισχύοντας ηθικά τον Κεμάλ και ανεφοδιάζοντας τα στρατεύματά του με πολεμικό υλικό.

Ένας συνοπτικός απολογισμός της Μικρασιατικής τραγωδίας δίνει 1,5 εκατ. πρόσφυγες και 500.000 εξοντωθέντες και αγνοούμενους.

Χιλιάδες Ελληνίδες οδηγήθηκαν στα Τουρκικά χαρέμια. Ο κλήρος υπέστη απηνή διωγμό. Από τους 450 κληρικούς της επαρχίας της Σμύρνης, οι 347 βρήκαν φρικτό θάνατο. Περίπου 2.500 εκκλησίες και 3.800 σχολεία μεταβλήθηκαν σε τζαμιά, στάβλους ή ερείπια.

Οι πρόσφυγες που ξεριζώθηκαν από τις πατρογονικές τους εστίες, της μητέρας Ιωνικής γης, του Πόντου, της Πισιδίας, της Καππαδοκίας, της Θράκης και άλλων περιοχών θα έρθουν στη φτωχή Ελλάδα να συνεχίσουν, όπως μπορούν, τη ζωή τους.

Η προσφυγιά της Μικρασίας με σφιγμένη τη ψυχή έπνιξε τον πόνο της, έκλαψε τους νεκρούς της και στη φτωχή Ελλάδα, που άνοιξε την αγκαλιά της, ρίχτηκε σε ένα αγώνα δημιουργίας και προκοπής.

«Όπου υπάρχει πόνος, είναι τόπος ιερός», λέει ο Όσκαρ Γουάιλντ. Και η Ελλάδα υπήρξε τόπος ιερός.

Βιβλιογραφία:

1. *Ελληνική Ιστορία: Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 7^{ος}*
2. *Εγκυκλοπαίδεια Εκδοτικού Οργανισμού Πάπυρου, τόμος Ελλάς*
3. *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας (1919-1922) της Διεύθυνσης Ιστορίας του ΓΕΣ, έκδοση 1967*
4. *Ευρετήριο πολεμικών γεγονότων του Ελληνικού Έθνους της Διεύθυνσης Ιστορίας του ΓΕΣ, έκδοση 1989*
5. *Μαρκεζίνης Σπύρος: Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τόμ. 4ος*

2. Σύμβασεις που ρύθμιζαν το καθεστώς των ξένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σύμφωνα με τις οποίες οι πρόξενοι Ευρωπαϊκών Δυνάμεων είχαν ευρύτατες δικαιοδοσίες επί των ομοεθνών τους σε θέματα αστικού, εμπορικού και ποινικού Δικαίου.

3. Στοιχεία από το βιβλίο της Επίτομης Ιστορίας της Εκστρατείας του ΓΕΣ, έκδοση 1967.